

Мовчан Р.О.

к.ю.н., доцент,

доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ (НА ПРИКЛАДІ «ЗЕМЕЛЬНИХ» ЗЛОЧИНІВ)

Постановка проблеми. Аналіз судової практики щодо розгляду справ про злочини проти довкілля засвідчує, що однією з її характерних тенденцій є звільнення значного числа винних від кримінальної відповідальності. Водночас з'ясовано, що під час застосування відповідних положень кримінального законодавства представники Феміди перманентно зіштовхуються з цілою низкою гостро дискусійних питань, уніфіковане бачення стосовно вирішення яких відсутнє не лише в правозастосовців, а й у вітчизняних науковців. Одним із таких питань є можливість застосування статей 45 і 46 Кримінального кодексу України (далі – КК) до осіб, які вчинили злочини проти довкілля.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблематика звільнення від кримінальної відповідальності в доктрині України традиційно належить до активно досліджуваних. Помітним внеском у її розроблення є праці таких вітчизняних науковців, як Ю.В. Баулін, О.О. Дудоров, О.О. Житний, З.А. Загинеї-Заболотенко, О.С. Козак, В.М. Куц, О.В. Перепада, А.М. Яценко та інші. Визнаючи неабияку теоретичну та практичну значущість робіт названих авторів, водночас доводиться констатувати, що в більшості з них висвітлюються загальні питання звільнення від кримінальної відповідальності. Спеціальні ж дослідження, присвячені проблематиці звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти довкілля, у вітчизняній кримінально-правовій доктрині фактично відсутні.

Формулювання завдання дослідження.

Метою статті є вирішення питання про правомірність чинної практики звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям і примиренням потерпілого з особами, які вчинили злочини проти довкілля, зокрема такий їх різновид, як «земельні» злочини (статті 239, 239-1, 239-2, 254 КК).

Виклад основного матеріалу. Загалом для практики розгляду справ за досліджуваною категорією злочинів найбільш характерним є звільнення винних осіб від кримінальної відповідальності через дійове каяття (ст. 45 КК).

У юридичній літературі під згаданим у ст. 45 КК *відшкодуванням збитків* розуміється повернення, заміна чи компенсація результату злочину, який має майнове вираження й завжди відповідає грошовому (майновому) еквіваленту, а так само задоволення в повному обсязі розумних претензій потерпілого, що ґрунтуються на матеріалах справи; відшкодуванню підлягає заподіяна потерпілому моральна або фізична шкода, а також матеріальні збитки, що виникли в потерпілого через посягання на нього. Щодо *усунення збитків*, то воно переважно тлумачиться як ліквідація шкідливих наслідків злочину (моральних і фізичних втрат), які пов'язані з безпосереднім впливом на фізичну особу через злочинне посягання на неї [1, с. 133–134].

Як бачимо, представники кримінально-правової доктрини фактично одностайні в тому, що відшкодована шкода може бути

лише майнового (насамперед), а також фізичного або морального характеру¹.

Розвиваючи попередні доктринальні положення, О.О. Житний наголошує, що повне відшкодування збитків або усунення шкоди може бути як виконана умова звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям лише у випадках, коли об'єкт дійового каяття (шкода, збитки) відповідає низці ознак, а саме:

1) *заподіяна шкода або завдані збитки є такими, що можуть бути встановлені за характером і розміром*, адже для застосування ст. 45 КК вимагається повне відшкодування збитків чи усунення шкоди. Водночас можливість реально й точно встановити розмір збитків або шкоди існує не завжди; вона детермінована насамперед об'єктом учиненого злочину. «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям об'єктивно неможливе, якщо завдана шкода має стохастичний або потенційний характер». Як приклад шкоди, що має стохастичний характер, О.О. Житний наводить (посилаючись на працю С.Б. Гавриша [4, с. 273, 289]) саме екологічну шкоду, адже її розмір має випадковий, імовірний характер і натепер не може бути точно визначеним за масштабом, бо настає вона в найближчому, слабо прогнозованому чи зовсім не прогнозованому майбутньому, характеризується умовністю й неможливістю реального визначення всіх її видів і щодо всіх природних об'єктів;

2) *заподіяна шкода або завдані збитки є такими, що можуть бути усунуті (відшкодовані) в обмежений проміжок часу*. Характеризуючи цю ознаку, О.О. Житний зауважує, що об'єктивною ознакою дійового каяття як юридичного факту, який припиняє кримінально-правові відносини, є його часові межі. Через це шкода може мати властивість бути повністю відшкодованою в обмежений

проміжок часу, але може бути, що для повернення первинного стану об'єкта відшкодування потребує перебігу значного проміжку часу. У статті 45 КК передусім говориться саме про перший різновид шкоди. Зважаючи на це, фахівець дійшов резонного висновку про принципову неможливість звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям у разі знищення природного об'єкта [5, с. 148–153].

Нездійсненність реалізації приписів ст. 45 КК щодо злочинів проти довкілля визнається й процесуалістами, про що свідчать їхні пропозиції в частині потенційного розширення сфери застосування норми про дійове каяття, зокрема, на делікти розглядуваної категорії [6, с. 61].

Однак у деяких випадках суди, застосовуючи ст. 45 КК, посилаються на відшкодування матеріальних збитків, завданих довкіллю.

Зокрема, з'ясувавши, що Особа-1 самовільно збудувала за допомогою екскаватора на земельній ділянці штучне водоймище, один із судів не знайшов підстав для відмови в задоволенні клопотання Особи-1 про звільнення її від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК, адже після вчинення злочину вона щиро покаялася, активно сприяла розкриттю злочину й повністю відшкодувала завдані нею збитки, які становили 471,13 грн [7].

Застосовуючи в подібних випадках ст. 45 КК, суди не беруть до уваги той факт, що, незважаючи на наявність різноманітних методик визначення майнової шкоди, завданої внаслідок учинення екологічного делікту, її відшкодування в жодному разі не може сприйматися як повне усунення заподіяної саме довкіллю шкоди, адже, як доведено вище, вона є незворотною й точному обрахуванню не підлягає.

З урахуванням сказаного не можуть уважатися аргументованими посилення судів як на

¹ Застосовуючи ст. 45 КК, варто пам'ятати про настанови, викладені в Постанові Великої Палати Верховного Суду від 16 січня 2019 р. У цьому рішенні, яке багато в чому відтворює позицію З.А. Загиней-Заболотенко [2], сформульовано низку важливих правозастосовних орієнтирів, які повинні враховуватися й під час реалізації положень, передбачених ст. 45 КК [3].

факт, що свідчить про повне усунення наслідків злочину, і на дії особи щодо усунення наслідків забруднення (псування) земель.

Наприклад, одним із судів встановлено, що Особа-1, будучи головним інженером КП «Міськводоканал», достовірно знаючи про підняття рівня стоків у стічному каналі КП «Міськводоканал», не вжив заходів для його очищення від замулення та запобігання розливу стоків указанного підприємства, що спричинило забруднення земель загальною площею 195 тис. м², чим державним, громадським інтересам і довкіллю завдано шкоди, яка в грошовому еквіваленті становила 108 тис. грн. На думку суду, обставиною, що свідчить про усунення заподіяної шкоди, є проведення Особою-1 рекультивациі забруднених земель за власні кошти [8].

Однак наслідки зазначеного діяння не могли бути повністю усунені навіть за допомогою проведеної рекультивациі, а тому застосування ст. 45 КК в цьому разі вважаємо неправомірним.

Деякі суди під час застосування ст. 45 КК взагалі не вважають за потрібне обґрунтувати те, які збитки чи шкода завдані злочином проти довкілля й, відповідно, як винний має їх повністю відшкодувати або усувати, обмежуючись «змістовною» вказівкою на те, що «шкода, заподіяна злочином, була відшкодована в повному обсязі» [9].

Порівняно з попередніми ще більш неправосудним виглядає рішення Юр'ївського районного суду Дніпропетровської області.

Цим судом встановлено, що Особа-1, будучи директором одного з ТОВ, допустив складування відходів життєдіяльності тварин на земельній ділянці, яка не обладнана згідно з вимогами чинного законодавства, що призвело до забруднення ґрунтів. Особа-1 заявив клопотання про звільнення його від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК, яке задоволено судом. Щодо відшкодування шкоди або усунення збитків, суд указав, що... шкода в розумінні ст. 45 КК Особою-1 не завдана [10].

Отже, ухвалюючи відповідне рішення, суд проігнорував той факт, що, по-перше, забруднення ґрунтів і є наслідком учинення злочину, передбаченого ст. 239 КК, по-друге, обов'язковою умовою застосування ст. 45 КК є з'ясування шкоди, яка має бути відшкодована в повному обсязі в обмежений проміжок часу, чого в конкретній ситуації не зроблено.

Ураховуючи природу звільнення від кримінальної відповідальності, передбаченого ст. 46 КК, не можемо вважати правомірними й рішення судів, які звільняють винних у вчиненні злочинів проти довкілля на підставі примирення винного з потерпілим. Пояснимо свою позицію.

У літературі не існує особливих розбіжностей стосовно змісту вживаного в ст. 46 КК поняття «примирення». Так, Ю.В. Баулін визначає його як акт прощення потерпілим свого кривдника, що заподіяв йому шкоду, досягнення з ним згоди та миру. Результатом цього є угода зазначених осіб, відповідно до якої потерпілий не наполягає на притягненні до кримінальної відповідальності винної особи, а остання відшкодовує завдані нею збитки або усуває заподіяну шкоду [1, с. 138–139]. Інколи під примиренням пропонується розуміти й належним чином оформлену письмову угоду, юридичний зміст якої полягає в тому, що суб'єкт, який учинив суспільно небезпечне діяння, відшкодував завдані ним збитки або усунув заподіяну шкоду, а потерпіла особа висловила своє задоволення вжитими щодо неї заходами й дала згоду на звільнення першого від кримінальної відповідальності або на настання іншого кримінально-правового наслідку [11, с. 7].

Через призму наведених положень, а також з урахуванням характеру антисуспільної спрямованості злочинів проти довкілля виникає питання: який потерпілий може пробачити винній особі вчинене нею, наприклад, забруднення або псування земель, від якого страждає все суспільство? Перефразовуючи, це питання можна сформулювати й інакше: яка одна конкретна особа має право давати згоду

на звільнення від кримінальної відповідальності, вибачати суб'єкта, діяння якого завдало шкоду всьому суспільству (має виключно публічний характер)?

Можливість застосування норми про примирення як підстави звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля викликає сумніви й у багатьох інших дослідників. Зокрема, А.О. Шамардін щодо цього зазначає, що наявність потерпілого в злочинах, об'єктом яких є, зокрема, екологічна безпека, ніяк не виключає того, що ці злочини становлять загрозу для населення загалом, а не тільки для приватних осіб. «Отже, – резюмує дослідник, – припинення кримінальної справи тільки на підставі відповідного волевиявлення потерпілого та обвинуваченого по таких справах не можна визнати справедливим» [12, с. 60–61]. Визначаючи умови юридичної дійсності примирення, О.В. Перепадя зазначала, що ними є відшкодування потерпілому лише матеріальної, моральної або фізичної шкоди, заподіяної злочином, свідомо не зараховуючи до цих різновидів шкоди наслідки екологічного характеру [13, с. 190].

Показовим в аспекті наведених міркувань є наступний випадок із практики застосування ст. 239 КК.

До одного із судів надійшли матеріали кримінального провадження щодо Особи-1, яким порушено правила використання земель, що виразилося в скиді рідини на земельні ділянки, призначені для ведення підсобного сільського господарства на території молочно-товарної ферми. Унаслідок цього спричинено забруднення земель відходами життєдіяльності тварин, через що в ґрунті показники потенційно небезпечних хімічних речовин перевищені в 2,8 рази. З'ясовано, що зазначені діяння призвели до матеріальної шкоди в розмірі 97 802 грн. Посилаючись, зокрема, і на те, що обвинувачений примирився з потерпілим і завдана шкода потерпілій стороні відшкодована, суд звільнив Особу-1 від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням з потерпілим [14].

Виникає питання, яке, імовірно, є риторичним: невже «вибачення» представником молочно-товарної ферми, на території якої розташовані забруднені землі, може вважатися в цьому разі достатньою підставою для звільнення від кримінальної відповідальності Особи-1, результатом неналежного виконання обов'язків якого стало забруднення земель площею 3618,52 м², – наслідок, який становить небезпеку для всього суспільства й не може вважатися усунутим навіть за умови повернення згаданої в судовому рішенні матеріальної шкоди. Це так само, якби особа, яка вчинила терористичний акт, була пробачена потерпілим, квартира якого була знищена внаслідок вибуху та якій суб'єкт злочину відшкодував матеріальну шкоду. Тому переконаний, що в згаданому вище випадку факт відшкодування заподіяних юридичній особі збитків передусім мав бути врахований під час індивідуалізації покарання, а не під час звільнення від кримінальної відповідальності Особи-1.

У цьому контексті також пригадуються правові позиції:

– Пленуму ВССУ, який у Постанові «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод» від 11 грудня 2015 р. № 13 зазначив, що в провадженнях про кримінальні правопорушення, де основним об'єктом є публічні інтереси, а спричинена конкретним фізичним або юридичним особам шкода є лише проявом посягання на основний об'єкт, недопустимим є навіть укладення угоди про примирення;

– Великої Палати Верховного Суду, яка в уже згаданій Постанові від 16 січня 2019 р. вказала на те, що поняття «потерпілий», яке використано в ст. 46 КК, ужито в його кримінально-правовому розумінні, а не кримінально-процесуальному, тобто це жертва посягання – особа, якій кримінальним правопорушенням безпосередньо заподіюється фізична, моральна та/або матеріальна шкода. Представники Феміди підкреслили, що право на примирення в ст. 46 КК – це особисте право

потерпілого. Використання права на примирення іншими особами (і визнаними потерпілими від кримінального правопорушення в кримінально-процесуальному сенсі також) є неможливим, оскільки таке право тісно пов'язане з особою, яка безпосередньо постраждала внаслідок учинення щодо неї кримінального правопорушення. Унаслідок же вчинення екологічних деліктів особа, яка безпосередньо постраждала через учинення щодо неї кримінального правопорушення (потерпілий у кримінально-правовому розумінні), відсутня, оскільки «страждає» (основний безпосередній об'єкт) довкілля, а відповідні фізичні чи юридичні особи можуть бути визнані потерпілими лише в кримінально-процесуальному сенсі.

Водночас ми поділяємо переконаність В.М. Куца та А.М. Яценка, що для усунення будь-яких дискусій щодо цього в ст. 46 КК необхідно закріпити конкретизований перелік злочинів, які мають переважно публічний характер і під час учинення яких звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням із потерпілим буде не обов'язковим, а факультативним [15, с. 179–180] (із запропонованим варі-

антом удосконалення кримінального законодавства погоджується й О.О. Дудоров [16, с. 74]). Принципово погоджуючись із подібними рекомендаціями, водночас вважаємо, що екологічні злочини мають бути зараховані до категорії тих кримінально караних деліктів, у яких (з урахуванням їх юридичної природи) звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК взагалі не має допускатися.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити резюмувати, що, з огляду на те що 1) шкода, заподіювана злочинами проти довкілля, є стохастичною, тобто має випадковий, імовірний характер і натепер не може бути точно визначеною за масштабом; 2) жодна конкретна особа не має право давати згоду на звільнення від кримінальної відповідальності, вибачати суб'єкта, діяння якого завдало шкоду всьому суспільству (має публічний характер), не може вважатися правомірною наявна практика звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям і примиренням винного з потерпілим (статті 45, 46 КК) осіб, які вчинили екологічні злочини.

Анотація

Стаття присвячена вирішенню питання про правомірність чинної практики звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям і примиренням потерпілого з особами, які вчинили злочини проти довкілля, зокрема такий їх різновид, як земельні злочини (статті 239, 239-1, 239-2, 254 КК України). З посиланням на праці вітчизняних криміналістів констатується, що повне відшкодування збитків або усунення шкоди може бути як виконана умова звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям лише у випадку, коли об'єкт дійового каяття (шкода, збитки) може бути встановлений за характером і розміром, адже для застосування ст. 45 КК України вимагається повне відшкодування збитків чи усунення шкоди. Зважаючи на це, робиться висновок про неможливість звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям у випадках учинення злочинів проти довкілля, оскільки, незважаючи на наявність різноманітних методик визначення майнової шкоди, завданої внаслідок учинення екологічного делікту, її відшкодування в жодному разі не може сприйматися як повне усунення заподіяної саме довкіллю шкоди.

Ураховуючи юридичну природу звільнення від кримінальної відповідальності, передбаченого ст. 46 КК України, критично оцінюється й правомірність рішення судів, які звільняють винних у вчиненні злочинів проти довкілля на підставі примирення винного з потерпілим. Передусім це пояснюється тим, що з урахуванням характеру антисуспільної спрямованості

злочинів проти довкілля жодна конкретна особа не має право давати згоду на звільнення від кримінальної відповідальності, вибачати суб'єкта, діяння якого (екологічний делікт) завдало шкоду всьому суспільству (має виключно публічний характер).

Ключові слова: злочини проти довкілля, звільнення від кримінальної відповідальності, дійове каяття, примирення, відшкодування збитків, шкода.

Movchan R.A. Some issues exemption from criminal responsibility for committing crimes against the environment (on the example of land crimes)

Summary

The article addresses the issue of the legality of the existing practice of exemption from criminal liability in connection with the active repentance and reconciliation of the perpetrator with the victim of crimes against the environment, in particular of their kind, such as land crimes (Articles 239, 239-1, 239-2, 254 of the Criminal Code of Ukraine). With reference to the works of domestic forensic scientists, it is established that full compensation for damage or the elimination of harm can be fulfilled as a condition for exemption from criminal liability in connection with active repentance only if the object of active repentance (damage, loss) can be established by the nature and size, because for the application of Article 45 of the Criminal Code of Ukraine, it is precisely the full compensation of damage or the elimination of harm. Given this, it is concluded that it is impossible to exempt from criminal liability in connection with active repentance in cases of committing crimes against the environment, because, despite the presence of various methods for determining property damage caused as a result of an environmental tort, its compensation cannot in any case be perceived as a complete elimination of harm caused to the environment.

Given the legal nature of the exemption from criminal liability provided for in article 46 of the Criminal Code of Ukraine, the legality of the decision of the courts releasing those guilty of crimes against the environment on the basis of reconciliation of the offender with the victim is critically evaluated. First of all, this is explained by the fact that, taking into account the nature of the antisocial orientation of crimes against the environment, no specific person has the right to consent to be exempted from criminal liability, to forgive the person whose actions (environmental tort) harmed the whole society (wears exclusively public).

Key words: crimes against the environment, release from criminal liability, effective repentance, reconciliation, compensation for damages.

Список використаних джерел:

1. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. 296 с.
2. Загиней З.А. Потерпілий за статтею 46 Кримінального кодексу України: окремі проблеми тлумачення. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 343–352.
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 січня 2019 р. у справі № 439/397/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79298600>
4. Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины: проблемы теории и развитие законодательства. Харьков : Основа, 1994. 640 с.
5. Житний О.О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 211 с.
6. Степанов П.Л. Закриття кримінальних справ у зв'язку з дійовим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук. Кіровоград, 2008. 230 с.
7. Ухвала Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 27 лютого 2019 р. у справі № 742/27/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80144329>

8. Постанова Баштанського районного суду Миколаївської області від 25 лютого 2011 р. у справі № 1-45/2011 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15795089>
9. Ухвала Баришівського районного суду Київської області від 13 листопада 2014 р. у справі № 355/746/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41640204>
10. Ухвала Юр'ївського районного суду Дніпропетровської області від 22 жовтня 2013 р. у справі № 198/606/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34254565>
11. Ященко А.М. Примирення з потерпілим у механізмі кримінально-правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 218 с.
12. Шамардин А. Примирение сторон и отказ от поддержания обвинения должны утверждаться судом. *Российская юстиция*. 2001. № 2. С. 60–61.
13. Перепадя О.В. Кримінально-правові аспекти примирення між особою, яка вчинила злочин, та потерпілим (порівняльно-правовий аналіз законодавства України та ФРН) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 220 с.
14. Ухвала Машівського районного суду Полтавської області від 25 лютого 2019 р. у справі № 540/10/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80063509>
15. Куц В.М., Ященко А.М. Примирення учасників кримінально-правового конфлікту (кримінально-правові конфлікти) : монографія. Харків : Юрайт, 2013. 328 с.
16. Дудоров О.О. Про проблеми кримінально-правового примирення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2013. № 1. С. 73–77.